

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.3.26>

Петруненко Ярослав Вікторович,

доктор юридичних наук, професор,

старший науковий співробітник відділу проблем модернізації господарського права та законодавства Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України»

ORCID ID: 0000-0002-1186-730X

РОЛЬ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРІВ

THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES AS ALTERNATIVE WAYS OF RESOLVING BUSINESS DISPUTES

У статті розглядається важлива роль інформаційних технологій у судовій системі та їхній вплив на покращення ефективності та прозорості судових процедур. З'ясовується, яким чином інформаційні технології сприяють збиранню, зберіганню, обробці та передачі великих обсягів інформації, а також полегшують доступ до юридичних документів. Особлива увага приділяється розвитку електронної документації, електронних систем управління справами та впровадженню інноваційних форм судових процесів. Стаття також вказує на вплив російсько-української війни на судову систему України, особливо вирішення господарських спорів, і обговорює використання альтернативних способів вирішення таких спорів. Висвітлюються виклики, які виникають перед Україною в контексті оптимізації вирішення господарських спорів у зв'язку з війною. Загалом, стаття надає читачам комплексний огляд ролі та впливу інформаційних технологій у сфері правосуддя, розкриваючи їхні переваги та виклики.

У даній статті аналізується перспектива розвитку онлайн-судів як інструменту для ефективного вирішення господарських спорів. Висвітлюються питання, які потребують уваги, такі як юридична валідність процесу та необхідність встановлення стандартів для електронних доказів, електронного підпису та достовірності електронних документів. Зазначається, що онлайн-суди можуть зменшити бюрократичні процедури, прискорити час розгляду справи та забезпечити широкий доступ до судових послуг. У статті акцентовано, що онлайн-суди не можуть повністю замінити традиційні судові процедури, особливо в ситуаціях, де необхідна фізична присутність сторін або прямий контакт між ними та суддею для ефективного вирішення спору.

Доцільно, особливо у зв'язку із набуттям Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, провести гармонізацію законодавчих актів про альтернативні способи врегулювання спорів. Важливим і корисним також має бути впровадження в Україні платформи, за допомогою якої суб'єкти господарювання та звичайні люди зможуть врегулювати спори у досудовому порядку, використовуючи альтернативні способи захисту прав.

Ключові слова: господарські спори, альтернативні способи розв'язання господарських спорів, онлайн-суд, інформаційні технології, господарські правовідносини.

The article examines the important role of information technologies in the judicial system and their impact on improving the efficiency and transparency of judicial procedures. It is clarified how information technologies contribute to the collection, storage, processing and transmission of large volumes of information, as well as facilitate access to legal documents. Special attention is paid to the development of electronic documentation, electronic case management systems and the introduction of innovative forms of court proceedings. The article also points to the impact of the Russian-Ukrainian war on Ukraine's judicial system, especially the resolution of economic disputes, and discusses the use of alternative methods of resolving such disputes. The challenges that arise before Ukraine in the context of optimizing the resolution of economic disputes in connection with the war are highlighted. Overall, the article provides readers with a comprehensive overview of the role and impact of information technology in justice, revealing its benefits and challenges.

This article analyzes the perspective of the development of online courts as a tool for effective resolution of business disputes. Issues that require attention are highlighted, such as the legal validity of the process and the need to establish standards for electronic evidence, electronic signatures and the authenticity of electronic documents. It is noted that online courts can reduce bureaucratic procedures, speed up the time of consideration of a case and provide wide access to court services. The article emphasizes that online courts cannot completely replace traditional court procedures, especially in situations where the physical presence of the parties or direct contact between them and the judge is necessary for effective resolution of the dispute.

It is expedient, especially in connection with Ukraine's acquisition of the status of a candidate for accession to the European Union, to harmonize legislative acts on alternative methods of dispute settlement. It should also be important and useful to

introduce a platform in Ukraine, with the help of which business entities and ordinary people will be able to settle disputes in a pre-trial procedure, using alternative ways of protecting rights.

Key words: *business disputes, alternative ways of resolving business disputes, online court, information technologies, business legal relations.*

Постановка проблеми. Інформаційні технології відіграють дедалі більш важливу роль у вирішенні судових справ, надаючи широкі можливості для покращення ефективності і прозорості судової системи. Вони допомагають збирати, зберігати, обробляти та передавати значні масиви інформації, а також забезпечують зручний доступ до юридичних документів і матеріалів. Інформаційні технології безпосередньо впливають на судову систему в частині:

1) *розвитку електронної документації.* Замість традиційного паперового формату, інформаційні технології дозволяють збирати, зберігати та обробляти юридичні документи у цифровій формі. Це спрощує процеси архівування, пошуку та взаємодії з документами, зменшує ризик їх втрати або пошкодження і підвищує доступність до них;

2) *розвитку електронних систем управління справами.* Судові системи можуть використовувати спеціальні програмні засоби для управління справами, які дозволяють зручно вести облік процесуальних дій, графіки судових засідань, подачу судових документів та ін. Це сприяє збільшенню ефективності судової роботи, зменшенню часу на адміністративні процедури і підвищенню точності обліку;

3) *впровадження у судовий процес інноваційних форм взаємодії, зокрема відеоконференцій.* Застосування відеоконференційних технологій дозволяє здійснювати віддалені судові засідання. Це особливо корисно в справах, де учасники знаходяться географічно у різних місцях.

Проте, розв'язана росією війна проти України внесла свої корективи у тому числі й в роботу судової системи. У цьому контексті перед Україною постало питання пошуку шляхів оптимізації вирішення господарських спорів. Одним із таких напрямів і стало більш широке використання альтернативних способів вирішення господарських спорів.

Стан дослідження. В основу написання даної статті покладено аналіз наукових праць вітчизняних науковців, серед яких Н. Бондарчук, Г. Грещук, Б. Деревянко, І. Ізарова, Т. Подковенко, О. Радченко, О. Туркот. Тим не менш, указана проблематика вбачається недостатньо вивченою, що обумовлює інтерес автора до цієї теми та обґрунтовує актуальність представленого дослідження.

Метою даної статті є аналіз особливостей та можливостей застосування альтернативних

способів вирішення господарських спорів. Для реалізації цієї мети у статті виконано наступні **завдання:** 1) визначено нові виклики для національної судової системи в умовах війни; 2) досліджено відповідну правову базу; 3) на підставі проведеного науково-правового аналізу розроблено пріоритетні напрями для можливого застосування альтернативних судовому вирішенню господарських спорів способів.

Виклад основного матеріалу. Нинішня війна суттєво вплинула на різні сфери життя, включаючи господарські операції та правовідносини. Ця ситуація також має відображення у господарських справах, аналогічно до судових процесів, де можна спостерігати тенденцію посилення на війну як на форс-мажорну обставину. Сторони використовують поняття форс-мажору для легітимного відстрочення виконання своїх зобов'язань згідно з умовами договору до завершення такої форс-мажорної ситуації, з метою уникнення відповідальності за прострочення виконання своїх зобов'язань та можливих штрафних санкцій, які пов'язані з таким простроченням.

Відповідно до національного законодавства та судової практики існують традиційні способи розв'язання господарських спорів, які включають судовий розгляд, посередництво, поруку. Це найбільш відомі та розповсюджені способи розв'язання господарських спорів.

Стосовно *судового розгляду* зрозуміло, що це спосіб, в якому спірна сторона подає позов до суду. Суд вирішує спір на підставі закону та юридичних аргументів, що представляються сторонами. *Посередництво* є процесом, у якому нейтральна третя сторона – посередник – допомагає спірним сторонам досягти взаємоприйняттого рішення, сприяє виробленню взаємоприйняттого компромісу. Посередництво може забезпечити більш швидко та менш витратне врегулювання спору, зберігаючи у той же час контроль за результатом для сторін. *Порука* є угодою, в якій нейтральна третя сторона (поручитель) зобов'язується гарантувати виконання сторонами своїх зобов'язань у спорі. Поручителем може виступати як фінансова установа, так і приватна особа. Порука спроможна забезпечити додаткову гарантію погашення зобов'язань і сприяти розв'язанню спору шляхом усунення фінансового ризику.

Та окрім цього існують також і альтернативні способи розв'язання господарських спорів, які

можуть включати арбітраж, медіацію, переговори та онлайн-арбітраж або платформи посередництва.

Арбітраж є альтернативою судовому процесу, де спори вирішуються незалежними третейськими судьями або арбітрами. Рішення арбітражу може бути обов'язковим для сторін і виконуватися так само, як і судові рішення. Арбітраж може бути швидшим та конфіденційним, але він також може бути дорожчим та менш прозорим. Головні відмінності між арбітражем і звичайним (державним) судом включають такі аспекти: *характер позову* (в арбітражному суді спір розглядається на підставі згоди сторін, викладеної у контракті або окремій угоді, у звичайному суді спір може бути розглянутий на підставі обов'язкових правил, встановлених законом); *незалежність і нейтральність* (арбітражний суд є незалежним від державних органів і звільнений від впливу політики, він діє нейтрально і безпристрасно у вирішенні спору, у звичайному суді судді призначаються державою і можуть підлягати певному політичному або зовнішньому впливу); *процедура* (арбітражний суд дозволяє більш гнучку процедуру, яку сторони можуть визначати самі або узгодити з арбітром, у звичайному суді процедура встановлена законом і є більш формалізованою); *експертиза* (в арбітражному суді можна залучити експертів для вирішення складних питань, у звичайному ж суді може бути менше можливостей для експертної допомоги); *виконавче провадження* (рішення арбітражу має таку ж силу, як і рішення звичайного суду, і може бути виконане, проте, процедура виконання рішення арбітражного суду може мати свої особливості).

Медіація являє собою процес, у якому нейтральна третя сторона – медіатор – допомагає сторонам у спорі досягти взаєморозуміння та вирішити конфлікт. Медіатор не виступає як роз'яснювач закону, але допомагає сторонам знайти взаємовигідне рішення. Медіація може бути більш спрямованою на відносини та допомагати відновити довіру між сторонами [1].

Переговори є безформальним процесом, у якому сторони здійснюють спроби досягти взаємоприйняттого рішення шляхом дискусій та узгодження. Переговори можуть бути ефективним способом розв'язання спорів, особливо якщо сторони мають інтереси в досягненні взаємовигідного компромісу.

Розвиток сучасних інформаційних технологій дозволяє виникнення нових альтернативних способів розв'язання господарських спорів, зокрема таких як *онлайн-арбітраж* або *платформи посе-*

редництва, що допомагають сторонам вирішувати спори в електронній формі. Саме на цьому способі вирішення господарських спорів ми і зосередимо увагу в даній статті.

01 грудня 2018 р. на сторінках газети «Голос України» та на офіційному веб-порталі «Судова влада України» Державна судова адміністрація України оголосила про створення та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС). 05 жовтня 2021 р. почали офіційно функціонувати три підсистеми (модулі) ЄСІТС – «Електронний кабінет», «Електронний суд», підсистема відеоконференцзв'язку [2].

«Електронний суд» дозволяє подавати учасникам судового процесу до суду документи в електронному вигляді, а також надсилати таким учасникам процесуальних документів в електронному вигляді, паралельно з документами у паперовому вигляді відповідно до процесуального законодавства. До суду користувачі можуть надіслати в електронному вигляді будь-які документи і матеріали, передбачені процесуальним законодавством [3].

Не менш ефективним є запровадження системи відеоконференцзв'язку «EasyCon»: адвокати часто використовують цю систему для участі в судових засіданнях у режимі онлайн, не відвідуючи суду.

Введення воєнного стану для багатьох осіб унеможливило вчасне подання тих чи інших документів до суду. Саме в цій ситуації актуальним та незамінним є електронний цифровий підпис. Також в Україні додатково було запроваджено можливість підписання документів за допомогою сервісу «Дія.Підпис» у додатку «Дія» – так званого універсального ключа в смартфоні – для подання їх до суду. Його презентувало Міністерство цифрової трансформації України 17 травня 2022 р. під час Diiа Summit 2.0. «Дія.Підпис» – захищений електронний підпис в Україні, він зберігається у захищеному середовищі і генерується завдяки технології PhotoID. Це абсолютно інноваційний сервіс, завдяки якому можна отримувати держпослуги просто зі смартфона.

У ЄС Регламентом № 524/2013 передбачається створення платформи Online Dispute Resolution, яка пропонує споживачам і продавцям єдину точку входу для позасудового врегулювання спорів онлайн за допомогою процедури альтернативного вирішення спорів [4; 5, с. 38].

З цього приводу слушною є думка українських дослідників про те, що «військові дії на території України, крім інших негативних наслідків, призвели до уповільнення процесів

розгляду і вирішення спорів. Органи державної влади на певний час уповільнили здійснення своєї діяльності, і це викликало певну затримку у розгляді справ, зокрема у судових інстанціях. Але ж війна в основному ведеться на території України, а бізнес-структури в країнах-членах ЄС працюють і намагаються своєю активністю компенсувати втрати від спаду розвитку світової економіки. Через це вони створюють, а держави поступово легітимізують усе нові альтернативні класичним способи захисту прав суб'єктів господарювання» [6, с. 36].

Розгляд господарських спорів через онлайн-суд є одним з інноваційних рішень, що використовуються в сучасній правовій системі для полегшення і прискорення процесу вирішення спорів. Цей підхід базується на використанні сучасних технологій та забезпечує зручність і доступність судового процесу для сторін, які можуть знаходитися в різних місцях.

Онлайн-судові системи дають можливість проводити засідання, слухання та приймати рішення в електронному форматі. Судді, адвокати та сторони спору можуть з'єднатися через веб-конференції або спеціальні платформи для проведення судових засідань. Це зменшує необхідність у фізичній присутності сторін у судовій залі, що є особливо зручним у випадку, коли сторони знаходяться в різних країнах або мають обмеження на пересування.

Онлайн-судові процедури забезпечують багато переваг. Передовсім, вони значно економлять час та ресурси, оскільки не потребують додаткових витрат на транспорт і проживання. Крім того, вони можуть сприяти більш швидкому вирішенню спорів, оскільки судді можуть працювати більш ефективно. Також вони можуть знизити навантаження на судову систему, дозволяючи розглядати більше справ за значно коротший проміжок часу.

Однак, важливо враховувати певні виклики, пов'язані з онлайн-судовими процедурами. Наприклад, забезпечення безпеки. Онлайн-судові процедури можуть стикатися з питаннями щодо забезпечення конфіденційності та безпеки даних. Оскільки весь процес відбувається в електронному середовищі, важливо забезпечити захист інформації, що обмінюється між сторонами та судом. Це включає захист від несанкціонованого доступу, збереження конфіденційності даних та забезпечення цілісності процесу. Для забезпечення безпеки даних в онлайн-судах можуть використовуватися різні заходи, такі як шифрування комунікацій, двофакторна аутентифікація, контроль доступу та захист від хакерських атак. Також не менш важливо використовувати

надійні та безпечні платформи для проведення судових засідань.

Крім того, онлайн-суди можуть потребувати нових навичок та підготовки від учасників процесу. Судді, адвокати та сторони спору повинні бути знайомі з технічними аспектами проведення онлайн-засідань та уміти використовувати необхідні інструменти. Підтримка технічного персоналу може бути не менш важливою для оперативного вирішення можливих проблем технічного характеру та забезпечення безперебійності судового процесу.

Незважаючи на виклики, онлайн-суди вже демонструють потенціал у полегшенні доступу до правосуддя та покращенні ефективності судового процесу. З розвитком технологій та вдосконаленням правових рамок, онлайн-суди можуть стати більш поширеними і допомогти в оптимізації вирішення господарських спорів.

Онлайн-суди можуть сприяти забезпеченню більш широкого доступу до правосуддя. Вони можуть бути особливо корисними для сторін, що мають обмежені можливості фізичної присутності у судових засіданнях, зокрема це стосується таких сторін як компанії, що знаходяться у віддалених регіонах або за межами країни. Такий підхід дозволяє їм активно брати участь у процесі без необхідності витратити значні зусилля та кошти на доступ до суду.

Онлайн-суди також можуть бути особливо корисними у ситуаціях, коли виникають невеликі господарські спори, які можуть бути вирішені оперативно і ефективно через віртуальну платформу. Власне, це може допомогти покращити доступність судових послуг для невеликих компаній і підприємців, що мають обмежені ресурси для участі у традиційних судових процедурах.

Крім того, онлайн-суди можуть сприяти зниженню витрат на проведення судових процесів. Вони дозволяють уникнути видатків на оренду та утримання судових будівель, зменшити витрати на персонал та інфраструктуру, а також скоротити час, витрачений на процесуальні формалітети. Ці обставини можуть бути особливо вигідними для судових систем з обмеженими ресурсами, які стикаються з великим обсягом справ.

На сьогоднішній день онлайн-суди використовуються в різних країнах, але рівень їх розповсюдженості і розвитку ще неоднаковий. Деякі юрисдикції активно впроваджують цей підхід і створюють спеціальні онлайн-платформи для судових процедур, тоді як інші перебувають ще на початковому етапі вивчення та впровадження таких систем.

У подальшому розвитку онлайн-судів важливо враховувати потреби та інтереси всіх учасників судового процесу, забезпечувати якість технічних рішень та правову валідність онлайн-процедур. Регулятори повинні розробити відповідні правила і стандарти, адаптувати законодавство до цифрових технологій та забезпечити виконання рішень, прийнятих через онлайн-суди.

Арбітражні інституції та спільноти не лишились осторонь. Так, лише основних документів та рекомендацій щодо проведення слухань в умовах пандемії COVID-19 налічується більше п'яти. Зокрема, найбільш відомими з них є: Seoul Protocol, Guidance in SCC Arbitrations, CIARB Guidance Note on Remote Dispute Resolution Proceedings, CPR's Annotated Model Procedural Order for Remote Video Arbitration Proceedings, ICC Guidance Note on Possible Measures Aimed at Mitigating the Effects of the COVID-19 Pandemic. Усі згадані документи спрямовані на вирішення процесуальних, технічних, етичних, організаційних й інших проблем, пов'язаних зі слуханнями онлайн. Особливої уваги заслуговує Delos Checklist, який являє собою одну з найбільш детальних інструкцій в цій частині.

Підвищення попиту на використання альтернативних способів вирішення конфліктів у сфері господарських правовідносин обумовлено збільшенням кількості суперечок через недотримання зобов'язань і обмеження доступу до судових інстанцій під час карантину, в умовах війни та через проблеми з енергопостачанням, спричинені ракетними обстрілами. Одним із таких способів є проведення онлайн-медіації.

За своїм визначенням, онлайн-медіація, відповідно до Рекомендацій для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн-медіації, – це спосіб вирішення спорів між сторонами конфлікту за допомогою третьої нейтральної сторони – медіатора, спрямований на пошук рішень, що відображають інтереси кожної сторони, в процесі проведення переговорів у онлайн-режимі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) дистанційної синхронної (одночасної) та/чи асинхронної (неодночасної) комунікації [7].

З одного боку, поширення практики медіації в Україні ускладнюється через існуючу в нашій культурі тенденцію вирішувати проблему шляхом використання сили або влади, а також ухилення від особистої відповідальності за події, шукаючи винних ззовні. Однак з іншого боку, як слушно звертає увагу Т. Подковенко, «в нашій державі онлайн-медіація є актуальною внаслідок перебування в умовах воєнного стану, за якого сторони

готові йти на поступки один одному, щоб разом працювати, а особливості української самосвідомості, для якої визначальними є взаємовідносини між людьми, сприяє виконанню домовленостей» [8, с. 28].

Українські дослідники Н. Бондарчук та О. Радченко роблять слушний висновок про те, «що розвиток онлайн-медіації з урахуванням назрілих вимог економічного та соціального життя та досвіду інших держав є не тільки можливим, але і вкрай необхідним в Україні. До такого висновку приводить наявність наступних умов, що об'єктивно існують у нашій країні: недоліки вітчизняного правосуддя; усвідомлення потреби швидкого вирішення конфлікту шляхом залучення альтернативної системи вирішення спорів, швидке впровадження та застосування онлайн методів комунікації між учасниками конфлікту, тенденції сучасного законодавства, пов'язані з розвитком альтернативних форм в умовах пандемії COVID-19 та воєнного стану. У зв'язку із цим пропонуємо розробити та внести зміни і доповнення до Закону України «Про медіацію», які б регулювали порядок та особливості проведення онлайн-медіації та враховували особливості медіаційної процедури для кожної категорії спорів між учасниками. Такі зміни, на нашу думку, повинні розроблятися та затверджуватися комплексно з урахуванням пропозицій та зауважень Національної асоціації медіаторів України. З метою вдосконалення чинного законодавства, ми вважаємо, що варто розробити стандарти проведення онлайн-медіації, які б встановлювали основні критерії проведення онлайн медіаційних процедур і були обов'язковими для медіаторів, а також надали можливість застосовувати норми Закону України «Про медіацію» і гарантувати права та інтереси учасників при проведенні такої процедури» [9, с. 160]. Підтримуючи сформульований дослідниками висновок, вважаємо за доцільне також зробити акцент на тому, що у сучасних умовах, коли правова невизначеність, зміни та недостатня розробка юридичних нормативів стають особливо помітними, використання онлайн-медіації не лише сприятиме полегшенню вирішення проблеми, а й забезпечить значне моральне задоволення для всіх учасників. Ці аспекти медіації надзвичайно важливі для юристів, оскільки вони завжди піддаються найбільшому ризику професійної деформації.

Висновки. Підбиваючи підсумок, уявляється можливим сформулювати деякі узагальнюючі висновки з проведеного дослідження.

Отже, онлайн-суди мають потенціал стати важливим інструментом для ефективного та доступного вирішення господарських спорів. Вони дозволяють зменшити бюрократичні процедури,

скоротити час розгляду справи та забезпечити більш широкий доступ до судових послуг.

У подальшому розвитку онлайн-судів необхідно враховувати питання юридичної валідності та впровадження необхідних правових механізмів для розгляду справ в цифровому форматі. Зокрема, наприклад, важливо встановити стандарти щодо доказів, електронного підпису та достовірності електронних документів.

Однак при цьому також слід враховувати, що онлайн-суди не можуть повністю замінити традиційні судові процедури. Деякі господарські спори можуть потребувати фізичної присутності сторін, наприклад, для проведення експертизи або вивчення матеріальних доказів. Крім того, існують ситуації, коли важливо забезпечити прямий контакт між сторонами та суддею для ефективного вирішення спору.

Доцільно, особливо у зв'язку із набуттям Україною статусу кандидата на вступ до Євро-

пейського Союзу, провести гармонізацію законодавчих актів про альтернативні способи врегулювання спорів. Важливим і корисним також має бути впровадження в Україні платформи, за допомогою якої суб'єкти господарювання та звичайні люди зможуть врегулювати спори у досудовому порядку, використовуючи альтернативні способи захисту прав.

З урахуванням досвіду окремих країн-членів ЄС та інших розвинених держав можна запропонувати упровадити в Україні електронну платформу, за допомогою якої суб'єкти господарювання та пересічні громадяни, особливо ті, які постраждали від російської військової агресії, змогли б врегулювати спори у досудовому порядку, використовуючи альтернативні способи захисту прав тощо. Також доцільно поширити юрисдикцію МКАС при ТПП України на спори між українськими суб'єктами господарювання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 р. № 1875-IX. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
2. Оголошення про створення та забезпечення функціонування трьох підсистем (модулів) ЄСІТС. Офіційний веб-сайт «Судова влада України». URL: <https://court.gov.ua/press/news/1173657>
3. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України «Урядовий портал». URL: <https://www.kmu.gov.ua/service/elektronnij-sud>
4. Regulation (EU) № 524/2013 of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on online dispute resolution for consumer disputes and amending Regulation (EC) № 2006/2004 and Directive 2009/22/EC (Regulation on consumer ODR). Інформаційний веб-портал «EUR-Lex». URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32013R0524>
5. Ізарова І.О. Альтернативні та інтерактивні способи вирішення транскордонних спорів: досвід ЄС та перспективи України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Вип. 32. Т. 2. С. 36–40.
6. Деревянко Б.В., Грещук Г.І., Туркот О.А. Застосування альтернативних способів захисту прав суб'єктів господарювання: українські реалії та досвід країн ЄС. *Економіка та право.* 2023. № 1. С. 34–41.
7. Рекомендації для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн-медіації, затв. рішенням від 10 листопада 2021 р., протокол № 32. *Національна асоціація медіаторів України.* URL: http://namu.com.ua/ua/downloads/on-linemediation/Рекомендації%20для%20медіаторів%20_%20онлайн-медіація.pdf
8. Подковенко Т.О. Інститут медіації: зарубіжний досвід та українські перспективи. *Актуальні проблеми правознавства.* 2016. Вип. 1. С. 26–31.
9. Бондарчук Н.В., Радченко О.Ю. Проведення медіації онлайн: міжнародний досвід та перспективи запровадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 75. Ч. 3. С. 156–161.